

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

ירושלים הממלוכית – בעקבות סיף א-דין תנכיז א-נאסרי

שרידי אמות המים, ברכת הסולטן, שער יפו, מצודת מגדל דוד, חאן אל-סולטן, מדרסת התנכזיה, שער השלשלת, שוק הכותנה, ארמון סית טונשוק אל-ט'פריה, שער האריות, קבר מוג'יר א-דין

"לו (לתנכיז) יש להודות על בניין האמה שהובילה מים לירושלים... מים הגיעו העירה ונכנסו עד לאמצע החראם (הר הבית)... באותו הזמן נעשה גם אגן משיש בין מסגד אל-אקצא ובין כיפת הסלע. כמו כן אנו חייבים לאותו אמיר את המרחץ בשער עושי הכותנה"

(מוג'יר א-דין)

מאת: **אעתמאד דקה, ספאא דקה, באסס עבוד**

עיבוד ועריכה: **רונית בין**
עריכה לשונית: **אפרת חבה**

תשע"ז, 2017

רחוב הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054

אגף של"ח וידיעת הארץ – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים לאתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות שבו, הוא באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

פנימי, לא להפצה

ירושלים הממלוכית – בעקבות סיף א-דין תנכיז א-נאסרי

שרידי אמות המים, ברכת הסולטן, שער יפו, מצודת מגדל דוד, חאן אל-סולטן, מדרסת התנכזיה, שער השלשלת, שוק הכותנה, ארמון סית טונשוק אל-ט'פריה, שער האריות, קבר מוג'יר א-דין

”לו (לתנכיז) יש להודות על בניין האמה שהובילה מים לירושלים... מים הגיעו העירה ונכנסו עד לאמצע החראם (הר הבית)... באותו הזמן נעשה גם אגן משיש בין מסגד אל-אקצא ובין כיפת הסלע. כמו כן אנו חייבים לאותו אמיר את המרחץ בשער עושי הכותנה”

(מוג'יר א-דין)

ירושלים תחת [שלטון הממלוכים](#) (1260-1516) הייתה עיר שולית מבחינה אסטרטגית, מדינית וכלכלית, ועם זאת בעלת חשיבות דתית גבוהה, הן עבור השלטון הממלוכי המוסלמי הן עבור יהודים ונוצרים. השלטון בירושלים בתקופה זו היה נתון בידי פקידים שהיו אנשי דת, והם התרכזו בבניית מבני דת מוסלמיים בעיר. נאסר אל-חרמין, הממונה על ההקדשים, היה איש דת בכיר שהיה ממונה על המקומות הקדושים לאסלאם ושהשגיח על בעלי תפקידים שונים במסגדים, באתרים המקודשים ובבתי הספר הדתיים שמימנו השלטונות. בספרות, הוא מכונה ”המשגיח”.

הפן המנהלי של ירושלים הממלוכית היה מצומצם למדי, המושל היה אחראי לביטחון הפנים, לגביית מסים, לניקיון העיר, לאספקת מים סבירה ולפיקוח על העדות הלא-מוסלמיות בעיר. למרות היות ירושלים בתקופה זו עיר זניחה וחסרת חשיבות אסטרטגית בשולי האימפריה, מעמדה כעיר קדושה עלה והתקבע בתודעה האסלאמית והיא הייתה לעיר השלישית בקדושתה למוסלמים, אחרי מכה ואל-מדינה, ומשום כך הייתה לאתר עלייה לרגל חשוב עבור המוסלמים נוסף על היהודים והנוצרים.

בירושלים באותה עת, התקיימו קהילות קטנות של נוצרים ושל יהודים, ועל-אף שסבלו הגבלות רבות, זכו לזכויות הגנה מסוימות.

אוכלוסיית העיר, ברובה, הייתה ענייה, ועם זאת התקופה הממלוכית היא אחת מתקופות הפריחה של הארכיטקטורה המוסלמית בירושלים. למעשה, אותה אוכלוסייה ענייה בירושלים חיה בצלם של ארמונות ושל מבנים מפוארים, אשר שימשו מרכזים ללימוד האסלאם.

רוב המבנים הממלוכים בירושלים, נבנו במקורם [כמדרסות](#) [וכזאויות](#) או כמבנים בעלי אופי דתי, ורובם מתרכזים בהר הבית, במיוחד בשוליו הצפוניים והמערביים ובאזור הרחובות השלשלת,

הברזל, על-א-דין ומעלות המדרשה.

השפעתה האדריכלית של תקופה זו ניכרת עד היום במקומות

הכוס, סמלו של א-תנכיז על גבי הכניסה לחאן הכתנים (שוק מוכרי הכותנה), מתוך: [ויקיפדיה](#)

שונים בעיר שכן רבים מהמבנים המפוארים, הן בעיר העתיקה הן בהר הבית, נבנו בתקופה זו. מעניין שכיום, בתקופה המודרנית, נעזרים אדריכלים בסגנון ממלוכי ליצור ולהדגיש מראה ירושלמי.

סיף א-דין תנכזי א-נאסרי היה בונה העיקרי של העיר. תנכזי היה מושל דמשק בשנים 1312-1340, בימי שלטונו של **הסולטן מוחמד אבן-קלאון**, הסולטן הממלוכי התשיעי, שבזמנו הגיעה האימפריה הממלוכית לשיאה. בשנים אלה, שינה תנכזי את פניה של ירושלים באמצעות מיזמי בנייה גדולים וחשובים. פועלו בירושלים מרשים במיוחד. הוא שיקם את אמת המים התחתונה שהובילה מים מברכות שלמה אל הר הבית עוד בתקופת החשמונאים, את שוק הכותנה ואת מתחמי בתי המרחץ והחאן הנמצאים בו, את המדרסה אל-תנכזיה המרשימה, את שער השלשלת ועוד. את מפעלי הבנייה הממלוכים המפוארים של תנכזי תיאר רבות **מוג'יר א-דין אל-עלימי אל-חנבלי** (1456-1522), אשר חי בירושלים כל חייו, סייר בארץ ישראל וכתב ספרי מסע, שהחשוב בהם הוא "תולדות ירושלים וחברון", הנקרא בערבית "אלאנס אלג'יל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל – الأانس الجليل بتاريخ القدس والخليل".

קטעים מהספר המתארים את רחובות ירושלים ואת שווקיה, תרגם לעברית **דוד ילין** בשנת 1936. (ציטוטים בערבית מספרו של מוג'יר א-דין אל חמבאלי, המובאים בתיאור האתרים במסלול, תורגמו לעברית ע"י באסם עבוד).

מסלול הסיור בעקבות פועלו של תנכזי חושף נדבך מירושלים הממלוכית. המסלול עובר בשרידי אמות המים שנתגלו באזור ימין משה ומשכנות שאננים. ממשיך אל ברכת הסולטן, שער יפו ובמצודת מגדל דוד, יורד ברחובות דוד והשלשלת אל שווקי העיר העתיקה, אל חאן אל-סולטן, אל מדרסת אל-תנכזיה, אל שער השלשלת, אל שוק הכותנה ואל ארמון סית טונשוק אל-מט'פריה, ויוצא דרך שער האריות אל קברו של מוג'יר א-דין ליד כנסיית כל העמים.

פרטי המסלול

משך זמן המסלול: כ-5 שעות (ללא נסיעה).

אורך המסלול: כ-4 ק"מ.

נקודת התחלה: רחבת תצפית משכנות שאננים, רחוב יעקב שטיינהרדט.

נקודת סיום: שער האשפות.

מגבלות: אין.

דגשי בטיחות

- יש לוודא במשטרה מצב ביטחוני ביחס להליכה בסמטות השווקים.
- יש לנקוט משנה זהירות בחציית כבישים.
- יש לשמור היטב על הציוד האישי.

דרגת קושי: קלה, אינו בר-נגישות .

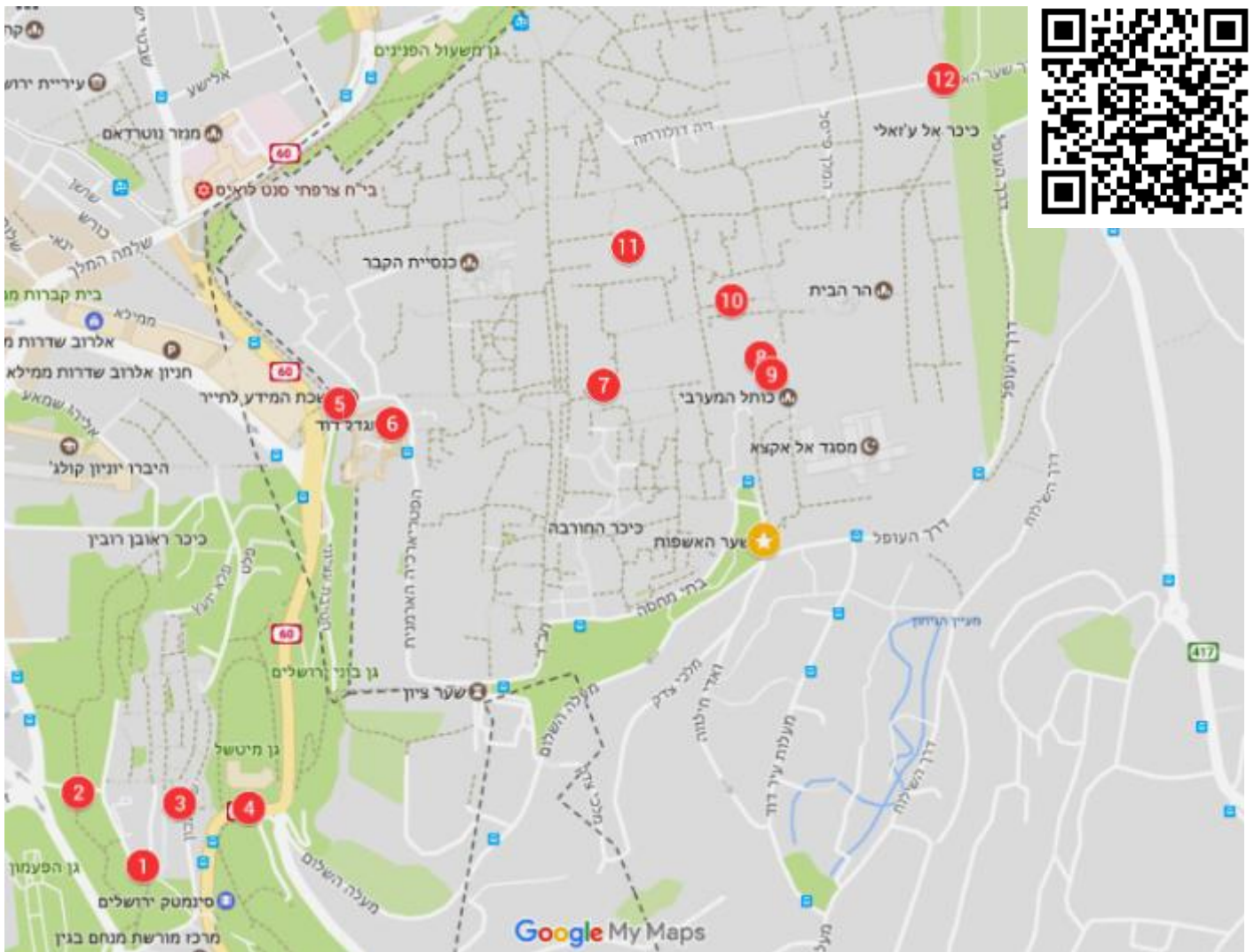
ציוד מיוחד: לבוש צנוע.

אתרים בתשלום: **מגדל דוד**.

מסלול הסיור מתחיל ברחבת התצפית במשכנות שאננים (1), ברחוב יעקב שטיינהרדט, סמוך לעיקול הכביש ממזרח לגן ע"ש בלומפילד. משם נלך ברחוב צפונה ונפנה מערבה (שמאלה) אל שדרות בלומפילד. צמוד לכביש בצדו הדרומי, בתוך "גן בלומפילד", יש גדר מתכת. נעבור אותה ונפנה מיד מערבה (ימינה), נלך על ריצוף אבן שיוביל אותנו אל **שרידי אמת המים העליונה (2)**. נשוב על עקבותינו ונפנה מזרחה (ימינה) אל רחוב ימין משה. נרד במדרגות, נעבור את מועדון העיתונאים ואת מגרש החנייה, נפנה דרומה (ימינה) ונרד בגרם המדרגות השני. לפני שהוא פונה מזרחה, נמשיך בשביל אל **שרידי האמה התחתונה (3)**, הסמוכים לאבן שעליה כתוב "גן שרה", מאחורי גדר מתכת. נמשיך במורד המדרגות אל **ברכת הסולטן ואל הסביל (4)** שברחוב דרך חברון. נתקדם מזרחה, נחצה ברמזור ונפנה צפונה אל רחוב חטיבת ירושלים. אגב הליכה, נראה למרגלות המדרון שממזרח לנו, סמוך למדרכה שלמרגלותינו, חור מגודר בגדר ברזל נמוכה. זהו המשכה של האמה התחתונה. נמשיך במעלה הרחוב עד **שער יפו (5)** וניכנס **למצודת מגדל דוד (6)**. לאחר הביקור במצודה, נרד מזרחה ברחוב דוד עד סופו, נפנה דרומה (ימינה) ומיד מזרחה (שמאלה) ברחוב שער השלשלת. כמה מטרים אחרי הפנייה, נראה משמאל כתובת "חאן א-סולטן". ניכנס שמאלה למסדרון מקורה שמוביל לחצר פתוחה, זהו **חאן אל-סולטן (7)**. מכאן נרד ברחוב עד שער השלשלת שבצדו הצפוני של הרחוב. סמוך לשער נמצא **אל-מדרסה א-תנכזיה (8)** וסמוך לו **שער השלשלת (9)**. נחזור על עקבותינו, נפנה צפונה (שמאלה) לרחוב הגיא ונפנה מזרחה (ימינה) אל **שוק הכותנה (10)** ברחוב שוק עושי הכותנה (רחוב סוק אל-קטאנין). נחזור אל רחוב הגיא ונלך בו צפונה עד לרחוב מעלות המדרשה (עקבת א-תקיה). ברחוב מעלות המדרשה, נלך מערבה (שמאלה) ל**ארמון סית טונשוק אל-מט'פריה (11)**. נחזור על עקבותינו אל רחוב הגיא ונלך בו צפונה (שמאלה) לרחוב ויה דולורוזה. נלך מזרחה (ימינה), שם הרחוב משתנה בהמשך לדרך שער האריות. נלך בו אל **שער האריות (12)**. נעבור בשער ונתקדם מזרחה, ברחוב דרך יריחו, נפנה דרומה (ימינה) ונלך לאורכו עד **קבר מוג'יר א-דין (13)** הסמוך לכנסיית כל העמים ולקבר מרים אם ישו. כאן מסתיים המסלול.

מפת המסלול

מתוך: גוגל המפות שלי

תיאור האתרים שבמסלול

תצפית ימין משה (1), רחוב יעקב שטיינהרדט

בעומדנו בנקודה זו, נפרש לפנינו נוף פנורמי של ירושלים העתיקה ושל סביבתה מחוץ לחומות. במרחב הנוף, מתקיימים זה לצד זה ושלובים זה בזה נדבכים של תקופות קדומות וחדשות, כאלה שנחשפו מתחת לאדמה וכאלה שנותרו עומדים על תילם מימים וכאלה שהתווספו עם השנים. את חומות העיר העתיקה שאנו רואים בנה סולימן המפואר באמצע המאה ה-16. החומה נמשכת משער יפו דרומה דרך מצודת מגדל דוד אל הר ציון ופונה למזרח לשער ציון, שמכאן אינו נראה. על הר ציון נמצאת כנסיית הדורמציין, הבולטת על קו הרקיע. למרגלותיו המערביים של ההר, משתפל גיא בן הינום, ובחלקו העליון נמצאת ברכת הסולטן. תחתנו, השכונות משכנות שאננים וימין משה. מדרום-מזרח נראים שכונת אבו תור והכפרים ג'בל מוכאבר ואבו-דיס.

שרידי האמה העליונה, צילום: רונית בין

שרידי אמת המים העליונה (2), שדרות בלומפילד, גן בלומפילד

ב"גן בלומפילד", סמוך לטחנת הרוח שבשכונת ימין משה, נמצאים שרידי אמת המים העליונה.

מאז היווסדה של העיר ירושלים, ועוד קודם לכן, בהיותה עיר יבוס, הייתה **אספקת המים** אליה אתגר קיומי. התנאים הגאוגרפיים, הטופוגרפיים והגאולוגיים של העיר חייבו את תושביה לאורך כל הדורות למצוא פתרונות יצירתיים לאתגר זה, בהתאם לטכנולוגיה שהייתה מצויה בכל תקופה. הקושי הגדול שאתו נאלצו שליטי העיר ותושביה להתמודד היה ניצול מי הגשמים.

ירושלים הקדומה, שהייתה ממוקמת בשלוחת עיר דוד, קיבלה מים **ממעין הגיחון**, מברכות מים ציבוריות ומבורות מים. אך ככל שהעיר התרחבה וככל שאוכלוסייתה גדלה, הלכה וגדלה בעיית אספקת המים. בנוסף, היו דרושות כמויות גדולות של מים לצורכי עבודת הקודש בהר הבית, במיוחד בשלושת הרגלים.

החל מן **התקופה החשמונאית**, נבנו מערכות **אמות מים** שבהן הוזרמו המים בכוח הכבידה ממקורות מרוחקים מן העיר עצמה. אמות המים הורחבו ושוכללו בתקופות מאוחרות יותר, אך אחזקתן נעשתה מורכבת יותר ויותר ודרשה תשומת לב ומשאבים רבים מצד השלטון.

שתי אמות הובילו מים לירושלים: **האמה התחתונה**, שנבנתה בתקופה **החשמונאית**, ו**האמה העליונה**, שנבנתה מאוחר יותר, **בתקופה הרומית**. יש הסוברים כי הורדוס יזם את הקמת האמה העליונה וכי היא נבנתה בתוואי גבוה כדי להגיע ליעדה בירושלים – ארמון הורדוס (מדרום לשער יפו). שתי האמות סיפקו מים לירושלים מאזור **ברכות שלמה** ובית לחם, אך הן נבנו במפלסי גובה שונים ומכאן שמן.

שרידי האמה העליונה נחשפו לסירוגין במקטעים שונים. במקום זה, האמה העליונה עוברת במנהרה חצובה בסלע, המדופנת בבניית אבן מודרנית. אל פתחה יורדים במדרגות מספר. המים זרמו לכאן

בעלייה מאזור תחנת הרכבת הישנה וייתכן שהיה בתוך המנהרה צינור לחץ, אך הוא לא השתמר. מכאן, המשיכה אמת המים צפונה לכיוון **ברכת ממילא**, עברה ממערב לברכה ופנתה למזרח כדי להגיע אל ארמון הורדוס.

שרידי אמת המים התחתונה במשכנות שאננים (3)

המשך האמה התחתונה במורדות המערביים של הר ציון, צילום: רונית בין

אמת המים התחתונה מתפתלת סביב ערוצי נחלים ואורכה הוא למעלה מ-20 ק"מ. כדי לאפשר את זרימת המים על-אף הפרשי הגובה, נדרשו פתרונות הנדסיים מסובכים. האמה פעלה במלוא תפוקתה עד לסוף ימי בית שני, ומאז ננטשה ושוקמה חליפות. תהפוכות שלטוניות בעיר לא תמיד היטיבו עם מערכות אספקת

המים. היו תקופות שבהן מערכות המים הוזנחו וירושלים ידעה מחסור ומצוקה, בעיקר כשהשלטון היה דל משאבים או שבתקופתו ירושלים לא הייתה בעלת חשיבות. בין יתר מפעלי

הבנייה הרבים של תנכ"ז בירושלים, הוא שיקם את אמת המים התחתונה בשנת 1327. השימוש האחרון שנעשה באמה זו היה בימי המנדט הבריטי, בסוף שנות העשרים של המאה ה-20.

בחודש ינואר 2008, נערכה חפירת הצלה באמת המים התחתונה של ירושלים, בשכונת משכנות שאננים מטעם רשות העתיקות ובמימון "קרן מונטיפיורי". בחפירה זו, נחשפה אמת המים התחתונה,

[גשר קשתות אמת המים מעל ברכת הסולטן](#), מתוך: מסע אחר

המתוארכת לתקופה הביזנטית, שהובילה מים מברכות שלמה שמדרום לבית לחם לירושלים. כמו כן, נחשפו כאן בור מים וקטע מאמת המים העות'מאנית, שהחוקרים מתארכים למאה ה-17, עם בניית הסביל של ברכת הסולטן.

החפירה, שאותה ניהלו גדעון סולימני וד"ר רון בארי מרשות העתיקות, התמקדה בקטע מתוואי האמה התחתונה, בצדו המערבי של גיא בן-הינום ומעל לגשר דרך חברון.

שרידי אמה זו נראים גם במדרון הסמוך לחומה המערבית של העיר. בין שני הקטעים של שרידי האמה, מפריד חלקו העליון של גיא בן הינום, שבו נבנתה ברכת הסולטן לאגירת מי שיטפונות. האמה התחתונה חצתה את הגיא על גבי גשר קשתות, ששמר על גובה נתיב זרימת המים, ומשם המשיכה והקיפה את הר ציון ממערב, מדרום וממזרח עד לנקודה שבה פרצה דרך חומות העיר (באזור הרובע היהודי) והמשיכה להר הבית מעל **גשר וילסון**.

בשנת 2010, במהלך עבודות של **חברת "הגיתון"** בתשתיות המים שבאזור ברכת הסולטן, נחשף גשר הקשתות שעליו עברה האמה התחתונה. הגשר מופיע בתצלומים ישנים מסוף המאה ה-19 והוא כוסה רק במהלך המאה ה-20.

רשות העתיקות ורשות הטבע והגנים מבקשות לחשוף את גשר הקשתות לכל אורכו, לשמרו ולשלבן בפיתוח כללי של ברכת הסולטן, ולהדגיש בכך את חשיבות נושא אספקת המים לירושלים בימי קדם ולחשוף לנושא את קהל המבקרים בירושלים.

[ברכת הסולטן \(4\)](#), רחוב דרך חברון

ברכת הסולטן ממוקמת למרגלות חומות העיר העתיקה ומגדל דוד. הסולטן העות'מאני [סולימן הראשון](#) (סולימן המפואר) בנה אותה בשנת 1536 בעזרת בניית סכר לרוחב הגיא, בתוואי הגשר הקדום שעליו עברה האמה התחתונה. הסכר עצר את ניקוז הגיא דרומה לעבר נחל קדרון ויצר מאגר מים. [סיף](#)

ברכת הסולטן, צילום: רונית בין

[א-דין תנכזי א-נאסרי](#) העביר מכאן אמה לאורך רחוב השלשלת להובלת מים אל ה"כוס" (אל-כאס), מבנה הטהרה שבנה על הר הבית. מפעל מים זה סיפק גם את המים הדרושים לבתי המרחץ שבשוק הכתנים, לשם נגיע בהמשך.

בשנת 1483, נערכה פעולת השיפוץ האחרונה של אמת המים בתקופה הממלוכית. הסולטן קאיתבאי הקציב סכום עצום לשיקום ברכות

שלמה ואמת המים. כך כתב הנוסע פליקס פברי בספר מסעותיו "ספר המסעות של פליקס פבריי":

ראינו למעלה משש מאות סרצנים (כופרים) חופרים ועובדים כדי להביא מים

הסביל שצמוד לברכת הסולטן, צילום: רונית בין

חדשים לאלה הגרים בירושלים... השולטן משתדל להביא לירושלים את מימיהן (של הברכות) בהוצאות מרובות, בעמל רב, בעבודה נבונה ובתחבולות ערומות ומתוחכמות רבות... יתר על כן, הוא מחדש את תעלות המים העתיקות ומתקין מכלים רבים לאגירת מי הגשמים ואינו חוסך מעצמו שום אמצעי כסף ולא עבודה כדי לספק מים לעיר הקודש ירושלים. כולם תמהים לדעת מה עולה בדעתו של השולטן

לעשות לירושלים, שהוא מבזבז כה הרבה כסף ועושה כה רבות כדי לספק לה מים. (בתוך: [ירושלים בתקופה](#)

[הממלוכית](#), ויקיפדיה)

האמה התחתונה העבירה מים לברכת הסולטן. הסולטן בנה גם את הסביל. על הסביל יש כתובת בערבית: "ציווה לבנות מקום שתייה מבורך זה אדוננו הסולטן, המלך הכביר, השליט המכובד, מלך העמים, סולטן הטורקים, הערבים והפרסים, הסולטן סולימן, בן הסולטן סלים ח'אן, יקיים אללה

מלכותו ושלטונו לעד" (זאב וילנאי, 1970, **ירושלים – העיר החדשה**, ירושלים: אחיעבר, בתוך: **ויקיפדיה**).

שער יפו, באב אל-ח'ליל – باب الخليل (5)

שער יפו קבוע באמצע החומה המערבית של העיר העתיקה בירושלים. הוא נקרא על שם הדרך העתיקה המוליכה ממנו מערבה אל העיר יפו (היום, אל רחוב יפו) ואל נמל יפו שהיה הנמל הראשי של ארץ ישראל עד לתקופת **המנדט הבריטי**.

בתקופה ה**צלבנית**, נקרא השער "שער דוד" על שם מצודת דוד הסמוכה לו.

לאחר **שצאלח א-דין** כבש את ירושלים מידי **הצלבנים** בשנת 1187, שלטו בה **האיובים**. צאלח א-דין שיפץ את חומות העיר, ובזמנו אף שונה במקצת תוואי החומה הדרומית והקיף גם את הר ציון. בשנת 1219, ציווה השליט האיובי של דמשק, אל-מלכ אל-מועט'ים עיסא, להרוס את ביצורי העיר כדי למנוע התקפה של הצלבנים והתבססותם בארץ. רבים מתושבי העיר עזבו אותה, והיא ירדה בחשיבותה. תושבי העיר קוננו על חורבן החומות ובעיקר על הרס המצודה – מגדל דוד.

שער יפו, מתוך: **ויקיפדיה**

בשנת 1250, השתלטו הממלוכים על ירושלים, וכקודמיהם חששו אף הם מהתבססות הצלבנים, ובשל אותו חשש, נותרה ירושלים במשך 300 שנה, כל תקופת שלטונם, עיר פרוזה ללא חומות. כל הדרכים הראשיות בעיר העתיקה מובילות אל שערי היציאה ממנה. כך גם רחוב דוד, שבו נצעד בהמשך המסלול. **מוג'יר א-דין אל-עלימי אל-חנבלי** תיאר בספרו "תולדות ירושלים וחברון" את דרך זו, ובתיאורו התייחסות גם לשער יפו ולמיקומו בתקופה הממלוכית: "דרך המלך דוד שהוא השביל המרכזי שמתחיל מהר הבית שעובר בשער השלשלת עד מגדל דוד שידוע היום בעיר בשם שער יפוי" ("خط داود عليه السلام وهو الشارع الأعظم, وابتدأه من باب المسجد الأقصى, المعروف بباب السلسلة الى باب المحراب, وهو باب المدينة المعروف الآن بباب الخليل").

. שער יפו לא היה קיים באותה עת, והתיאור אינו מתייחס לשער עצמו אלא למצודה, היא מצודת דוד. **רבי עובדיה מברטנורה** ביקר בירושלים בשנת 1488 ותיאר את מצבה של ירושלים: "ירושלים רובה חרבה ושוממה, ואין צריך לומר שאין לה חומה סביב... וכמעט לא נשאר בה איש שלא יחסר לחמו" (דן בהט, **ירושלים – אוסף מקורות**, בתוך: **חומות ירושלים**, ויקיפדיה). חומות העיר נבנו מחדש על תוואי החומות הקדומות בימי סולימן הראשון (סולימן המפואר) בראשית המאה ה-16, בתקופה העות'מאנית.

בחומת העיר קבועים שמונה שערים, השער החדש נפרץ רק במאה ה-19. שער יפו היה מרכז החיים הציבוריים והמסחריים של ירושלים במשך דורות רבים. ממנו התחילו צירי התנועה העיקריים אל

רובעי העיר העתיקה, אל העיר החדשה ואל חלקי הארץ השונים. הוא נקרא כך כי ממנו יצאה הדרך מערבה, לאורך רחוב יפו, אל העיר יפו – נמלה של ירושלים בימי קדם. משער יפו יצאה גם הדרך דרומה, דרך חברון, המובילה לעיר חברון, וכאז כן היום.

מצודת מגדל דוד (6)

מצודת מגדל דוד שוכנת בנקודה הגבוהה ביותר בעיר העתיקה. המלך הורדוס בנה במקום

מגדל דוד, צילום: רונית בין

שלושה מגדלי שמירה: היפקוס, מרים ופצאל. המצודה היא כנראה המגדל היחיד שרד מבין שלושה. למעשה, המצודה היום מורכבת משרידי חומות ומבניינים שבהם שכנו לאורך הדורות הכוחות שהגנו על העיר.

בתקופה הערבית הקדומה, בתקופת שלטון בית אומאיה בירושלים (במאה השביעית והשמינית לספירה), נבנה במקום מבצר גדול בעל חצר פנימית. בחצר המצודה, יש שריד של מגדל עגול שהיה חלק מהמצודה

המוסלמית. השליט האיובי של דמשק, אל-מלכ אל-מועט'ם עיסא, ציווה להרוס את חומות העיר ואת המצודה. כמאה שנה מאוחר יותר, בשנת 1310 לערך, שיקם תנכ"ז, מושל סוריה וארץ ישראל, את המצודה – בין בהוראת השליט נאצר מוחמד אבן קלון, בין ביוזמתו הוא. הוא עיצב אותה מחדש,

בשילוב חלקיה הקודמים, שינה את מראה מבפנים על-ידי ביטול המחיצות שבין אגפיה השונים, התקין בה שערים ועוד. מאז ועד היום, כמעט לא השתנתה צורתה. בתקופת תנכ"ז, נבנה כאן מסגד אל-קלעה ועליו הצריח שנבנה בתקופה עות'מאנית – הקיים גם כיום. אמנם, בתקופה הממלוכית שוקמה המצודה מחדש, אך לא ישב בה כוח צבאי של ממש, רק נאיב אל-קלעה, מפקד המצודה, וחיל מצב. למעשה, המצודה הייתה המקום המבוצר היחיד בירושלים בתקופה זו.

מגדל דוד, סיור וירטואלי

השם "מגדל דוד", וכן שמה המוסלמי של המצודה – "מחראב נבי דאוד"

(محراب النبي داود), מקורם בפירוש נוצרי שגוי לכתבי יוסף בן מתתיהו. למעשה, אין קשר בין המצודה לדוד המלך. במהלך המאה ה-19, הדביקו מבקרים מארצות המערב לצריח המסגד העות'מאני את השם "הצריח הטורקי", ובשם מוטעה זה מכונה הצריח עד היום.

חאן אל-סולטן, خان السلطان (7), רחוב שער השלשלת

אל דאהר ברקוק אל ממלוכי הוא זה ששיפץ את החאן בשנת 1386, והחאן נמצא בתחילת דרך שער השלשלת מהצד המערבי, לכיוון צפון הדרך. החאן בנוי משתי קומות, קומת הקרקע הייתה לחיות ואחסון הסחורות. הרווחים מהסחורות

חצר החאן, מתוך: ויקיפדיה

הוקצו לשיפוץ והשלמת פרויקטים בהר הבית, **במסגד אל-אקצא** (ינסב אליו השלטון הנוכחי) ברקוק המלוכני אשר בנתה בשנת 1386/788. ויקע זהו החרן פי אול פריק בוב הסלסלה מן חהה הרב, חהה שמהל הפריק. והחרן יתקון מן פאבקינ, سفלי ועלוי, السفلى كان حظيرة لإقامة الدواب واستقبال البضائع الواردة للقدس من الأرياف، والعلوي عبارة عن خلوات استخدمت لاستقبال المسافرين من التجار، وريع هذا الخان خصص لدعم مشاريع صيانة المسجد الأقصى (בתוך: מוגייר א-דין, תולדות ירושלים וחברון)

החרן נבנה בשנת 1386, מטעמו של **הסולטן הממלוכי בר-קוק**. בבנייתו, השתמשו במבנים צלבניים קדומים ומשום כך מאפיינים צלבניים ניכרים בכרכובים התומכים במרפסות. החרן נמצא בקצה הצפוני של סמטה מקורה שבשערה הייתה דלת רחבה שאפשרה מעבר בהמות משא. כשסגרו את הדלת, בודדו את החרן מהרחוב.

כנראה מטעמו של הסולטן, נתנה אפשרות לגור בחאן במבנים שסביב לחצר, ובשלב מסוים נבנתה גם קומה שנייה במתחם. הקומה הראשונה יועדה לבהמות משא, ובקומה השנייה התאכסנו סוחרים ועולי רגל. הסוחרים הורשו לבצע מסחר בחצר החאן ורק בה. הכנסות החאן, לדברי מוגייר א-דין – בסך ארבע מאות דינר (סכום ניכר), היו קודש לאחזקת מסגד אל-אקצא.

אל-מדרסה תנכזיה – המחכמה, المدرسة التكنزية (8)

התנכזיה נבנתה בשנת 1329 סמוך לשער השלשלת, והיא המפוראת ביותר בירושלים, פרט למדרסה אשרפייה שעל הר הבית, שנבנתה 150 שנים מאוחר יותר. מוגייר א-דין כינה מדרסה זו "זו שאין מושלמת ממנה בין המדרסות" (المدرسة التكنزية واقفها الأمير تنكز الناصري, نائب الشام, وهي مدرسة عظيمة ليس في المدارس اتقن من بنائها, وهي بخط باب السلسلة, ولها مجمع راكب على الأروقة الغربية بالمسجد) (בתוך: מוגייר א-דין, תולדות ירושלים וחברון).

חלק מהכנסות שוק הכותנה ובתי המרחץ שבו הוקדשו להקמת המבנה ולמימון הפעילות במדרסה. התנכזיה שימשה מאז ועד היום מוקד שלטוני. בימי הממלוכים, היה בה בית דין להתדיינות בין מוסלמים לשאינם מוסלמים וכן התאכסנו בה כמה סולטנים בעת ביקורם בירושלים. בימי העות'מאניים, היא שימשה מעון רשמי לאירוח אורחים נכבדים, וכן מעונו הרשמי של המופתי של ירושלים. כמו כן, שכן במבנה בית המשפט העליון ואף גרו במקום שופטים, לכן נקרא המבנה עד היום גם "מחכמה" – בית משפט. בתקופת המנדט הבריטי,

**מאפייני האדריכלות
הממלוכית, מתוך:
ויקיפדיה**

היה במקום בית דין שרעי. מאז 1968, משמש המקום בסיס משמר הגבול. המבנה המפואר הוא דוגמה מצוינת לאדריכלות הממלוכית, המאופיינת בפריטי עיצוב מצומצמים יחסית וייחודים ושיש לה סימני היכר מובהקים. עם זאת, המבנים השונים אינם דומים זה לזה שכן השימוש באותם פריטים בעיצוב שונה מעניק תוכן צורני-ארכיטקטוני מגוון ועשיר מאוד. בדרך כלל, חזית המבנה מעוטרת ומפוארת, ובמיוחד הפתח הראשי. מעל פתח הכניסה למדרסה, יש כתובת הקדשה מסולסלת ופסוקי קוראן. הכתובת נמתחת לאורך הקיר כולו, ובמרכזה הכוס – סמל המשפחת תנכזי.

מאפייניה העיקריים של האדריכלות הממלוכית

- **כניסה למבנה** – מעל הפתח, גומחה גבוהה ומחודדת, קעורה כלפי פנים בדומה לקונכייה ומקושטת בנטיפי אבן הנקראים "עיטור נטיפות" או "[מיקרנס](#)".
- **ספסלי אבן** – משני צדי הפתח.
- **כתובת הקדשה** – תימצא על המבנה ובה אותיות ערביות מסולסלות היוצרות מעין [ערבסקה](#), בה האותיות הערביות הן קישוט בפני עצמו. לעתים ישולבו גם עיטורים גאומטריים ועיטורים מעולם הצומח. לפעמים ישולב סמל משפחתו של המקדיש.
- **אבלק** – שילוב אבנים בצבעים שונים, לרוב לבנות ושחורות או אדומות.
- **סורגים ממלוכים** – סורגי ברזל הערוכים בתבנית שתי וערב וגולות בחיבורים.
- **קלבו** – שילוב אבנים בצורות גאומטריות בצבעים שונים.

[שער השלשלת](#) – باب السلسلة (9)

שער השלשלת הוא אחד משנים-עשר שערי גישה אל הר הבית. הוא נקרא בערבית באב א-סלסלה. השער מורכב משני שערים: שער השלשלת ושער השכינה, שנקרא כך בגלל המסורת שבמקום זה התפללו היהודים. מול השער, נמצא סביל מפואר קדום. המסורת האסלאמית מציינת כי השער נקרא על שם שלשלת שהייתה תלויה בפתחו ושיוחסו לה תכונות צדק במשפט: הצדדים במשפט היו עומדים לפני השלשלת ומנסים לאחוז בה. מי שהצליח יצא זכאי בדין. השערים נשענים על שער קדום יותר, שנבנה בקצה גשר בימי בית המקדש השני. גשר זה, הידוע בשם "[גשר וילסון](#)", הוביל עולי רגל וכוהנים מהעיר העליונה של ירושלים (תחום הרובע היהודי והרובע הארמני של ימינו) ישירות להר הבית. אמת המים התחתונה ששיקם תנכזי עברה דרך רחוב השלשלת

[שער השלשלת בשנת 1925](#), בתוך: ויקיפדיה

למבנה "הכוס" שבהר הבית. זהו מתקן טהרה המשמש את המתפללים המוסלמים לרחיצת ידיים ורגליים טרם התפילה. רוב תנועת עולי הרגל אל הר הבית הייתה משער יפו דרך רחוב דוד, שבהמשכו נקרא רחוב השלשלת, ודרך שער השלשלת נכנסו אל מתחם ההר. לכן, לאורכו של הרחוב התפתח שוק. לטובת העולים לרגל והנכנסים אל מתחם הר הבית, התקין הסולטן סולמן המפואר חמישה סבילים,

שלושה מהם בכניסות למתחם ההר ואחד בצמוד לברכת הסולטן, סמוך לשער. גם בסביל הניצב כאן, יש כתובת המנציחה את הבונה ואת שנת הבנייה. השוקת עצמה היא למעשה סרקופג (ארון קבורה).

שוק הכותנה – سوق القطنين (10), רחוב סוק אל-קטאנין, שוק מוכרי הכותנה

שוק הכותנה, בתוך:
ויקיפדיה

כלכלת ירושלים הייתה דלה והתרכזה בתעשיית הכותנה שגודלה בנחל איילון. תעשייה זו פרנסה נשים טוות, מנפצים וסוחרים. ענף כלכלי נוסף היה בתחום השירותים שניתנו לעולי הרגל. בתקופה הממלוכית, התגבר זרם העולים לרגל שכן מעמדה של ירושלים כעיר קדושה עלה בתקופה זו. לעיר הגיעו גם עולי רגל יהודים ונוצרים, ותושבי העיר סיפקו לעולים שירותי הארחה, לינה, בתי מרחץ, מסחר זעיר, מורי דרך וכד'.

שוק הכותנה הוא שוק מקורה באורך מאה מטרים, שנקרא על שם תוצרת הכותנה, שהייתה עיקר האספקה בו בימי קדם. את השוק בנה תנכ"ז בשנת 1336, ומראהו כמעט לא השתנה מאז. כך תיארו מוג'יר א-דין: "בירושלים

הקדושה יש מבנים בעלי עיצוב ארכיטקטוני נדיר, ואחד המבנים הוא שוק עושי הכותנה (אלקטאנין), הצמוד להר הבית מצדו המערבי, והוא שוק עם יופי, דיוק וגובה חסר תקדים ואין כמותו הרבה בארץ (ואם ما بالقدس الشريف من الأماكن المحكمة البناء فمن ذلك سوق القطنين المجاور لباب المسجد من جهة الغرب, وهو سوق في غاية الاتقان والارتفاع لم يوجد مثله في كثير من البلاد) (מוג'יר א-דין, בתוך: **תולדות ירושלים וחברון**).

השוק מוביל אל אחד משערי הר הבית הקרוי על שמו, שער מוכרי הכותנה. השער נמצא בדיוק מול כיפת הסלע והוא היה שער הכניסה המרכזי והעיקרי להר. לכל אורכו של השוק, משני הצדדים, חמישים חנויות, ומעליהן דירות. השוק בנוי שורה של קמרונות צולבים, ובמרכז כל קמרון קיים פתח תאורה מתומן או מלבני שדרכו נכנס האור. במתחם השוק נבנו שלושה בתי מרחץ וכן ח'אן לטובת עולי הרגל המוסלמים העולים אל הר הבית ואל מסגדיו (כיום, נמצא כאן המכון ללימודי ירושלים של אוניברסיטת אל-קודס). למעשה, הדרך אל השער הראשי של המתחם המקודש עברה במתחם מסחרי חילוני, עובדה שמעידה על כוחו הרב של תנכ"ז מול הממסד הדתי בתקופתו.

את השוק המפואר, תיאר הנוסע היהודי משה באסולה (1523): "ויש שוק אחד, נאה מכולם, כולו

חנויות של צמר גפן, ובראש זה השוק שער אחד לבית המקדש" (אברהם יערי, **מסעות ארץ ישראל**).

השוק, על פארו וגודלו, לא השתווה לפאר השוק שהתפתח ברחוב השלשלת שכן רוב תנועת העולים אל הר הבית הייתה דרכו. במאה ה-19, לקראת ביקורו של קיסר גרמניה, וילהלם השני, בירושלים, שיפץ השלטון העות'מאני את השוק שיפוץ יסודי, אך במהלך מלחמת העולם הראשונה הוא ננטש שוב והיה לגל אשפה. השוק זכה לעדנה נוספת בתקופת המנדט הבריטי. ראשי "האגודה למען ירושלים" ניקו את השוק והקימו בו מרכז למלאכות מסורתיות, כמו: אריגה, נגרות, מסגרות, סיתות אבן, קרמיקה

וזכוכית. לימים, נזנח השוק, ובשנות התשעים של המאה ה-20, דאגה עיריית ירושלים לניקיונו ולשיפוץ.

[ארמון סית טונשוק אל-מט'פריה \(11\)](#), רחוב מעלות המדרשה (עקבת א-תקיה)

בתקופה הממלוכית, נסבה הבנייה בירושלים, רובה ככולה, סביב האסלאם ובעיקרה נעשתה ביוזמת

[ארמון סית טונשוק](#), גומחת הכניסה, צילום: רן בר, מתוך: [וידאו](#)

השלטונות. הבנייה הצפופה ביותר הייתה באלח'רם אשריף, מתחם הר הבית, סביבו ובקרבתו. נוסף על מפעלי הבנייה מטעם השלטונות, היו גם אזרחים פשוטים רבים שתרמו מכספם לבניית מבנים ובניינים שונים בירושלים, גם הם ברובם במתחם הר הבית. מבנים רבים נוסדו עבור עולי הרגל הרבים, כגון אכסניות ובתי אירוח. עולי רגל בעלי אמצעים ביקשו להטביע את חותמם בעיר. המיסטיקנים [הסופים](#) והמסתגפים הגיעו יחידים או בקבוצות ובמסדרים, ולכבודם נבנו בתי מדרש רבים ובתים למגורים משותפים. כזה היה הארמון של הגבירה טונשוק, הנקרא גם "א-ת'אפ'יה" או "ת'אסקי סולטאנה".

מוג'יר א-דין תיאר מבנה זה: "הארמון בנוי משתי קומות ובאמצע

חלל. בקומת הקרקע יש אולם ענק ועוד כמה חדרים קטנים, בארמון יש יותר מ-25 חדרים ושלוש כניסות וכמה מגדלים (يتألف القصر من طابقين ارضي وأول، وبينهما طابق ميزانين، والاول يتكون من قاعة استقبال كبيرة تتكون من دور قاعة [قاعة مركزية] وإيوانين، ويحيط بهذه القاعة من الجنوب والشرق والغرب مجموعة من الغرف، ويضم القصر أكثر من خمس وعشرين غرفة، وبه ثلاثة مداخل تذكارية، وعدة أدراج) (מוג'יר א-דין, בתוך: [תולדות ירושלים וחברון](#)).

עוד סיפר מוג'יר א-דין על הגברת טונשוק: "בזמן ההוא התגוררה בירושלים הגברת טונשוק בת עבדאללה אל-מט'פריה, אשר בנתה את הבית הגדול הידוע בשמו כ'בית הגברת' בעקבה (מעלה) שמול שער המשגיח. היא היטיבה עם השייח' (הסופי) אברהים אל-קאנדרי... טונשוק נפטרה בירושלים בשבת, בחודש [ד'ו אל-קעדה](#) שנת שמונה מאות (1398) ונקברה בתורבה שהקימה בעקבת הגברת' מול הבית הגדול" (בתוך: [ארמון סית טונשוק אלמט'פריה](#), ויקיפדיה).

ביחס לזהותה של גברת טונשוק יש גרסות מספר. האחת גורסת שהייתה בת זוגו של שליט ממלוכי בשם מוט'פר א-דין. גרסה אחרת, המקובלת יותר בשנים האחרונות, היא שהייתה בת למשפחת אל-מט'פריה ששלטה במרכז פרס באותן שנים, ובדיוק באותה תקופה, פרצה שם מלחמת ירושה בין שני אחים. אפשרי שהגברת טונשוק, שהייתה בת למשפחת השליטים, נמלטה לירושלים מחמת מלחמת האחים והביאה עמה רכוש עצום.

בתקופה העות'מאנית, שילב הסולטן סולימן המפואר את הארמון במתחם שיזמה אשתו, שהנהיגה במקום חלוקת מרק לנזקקים מוסלמים. בתקופה זו, שכנה כאן גם הסרייה, מבנה הממשל העות'מאני, ובו עיריית ירושלים העות'מאנית ובסיס צבאי ומשטרתי.

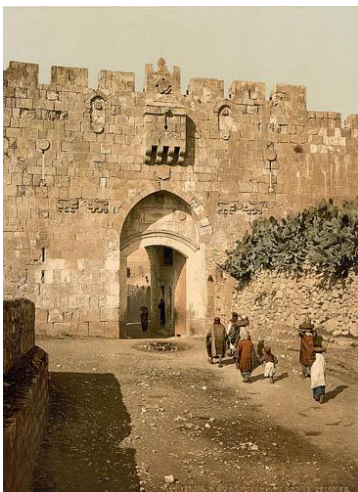
במהלך המאה ה-19, ויש סוברים שאף קודם לכן, טעו יהודים ונוצרים לחשוב שהארמון הוא ארמונה של הגיורת הלני המלכה מתקופת בית שני.

באמצע המאה ה-19, ביקר בארמון הרב [משה ריישר](#), והוא דיווח על כך בספרו "[שערי ירושלים](#)":

בתוך העיר יש בנין יפה, אף נאה וגדול וחזק למדי. ונקרא בפי כל ארמון הילנה המלכה מבנה מאבני שיש גדולות במחיצות של קני ברזל עבים וישנים מאוד. וגם בה יש חלונות שקופים אטומים. מפותחים פיתוחי ציצים ופרחים ועמודי שיש עומדים מזה ומזה... ואני הייתי כמה פעמים בתוכו וראיתי שם שלושה דודים של נחושת ישנים וגדולים מאוד מאוד... ומזה עושים תמחוי לעניי הישמעאלים. (בתוך: [ארמון סית](#))

[טונשוק אל-מט'פריה](#), ויקיפדיה)

[שער האריות](#) – באב אל-אסבאט, باب الأسباط (12), רחוב דרך שער האריות

שמו של שער האריות ניתן לו בשל טעות בזיהוי תבליטי הברדלס שמשני צדי השער. האגדה מספרת שבחלומו של סולטן סולימן המפואר, בונה החומה בתקופה העות'מאנית, הופיעו זוג אריות ואיימו לטורפו. משנשנה החלום כמה פעמים, הבין הסולטן שיש בו מסר עבורו, וסבר כי רומזים לו על עונשו על שלא ביצר ומיגן את העיר כהלכה. לכן הזדרז לבנות את חומת ירושלים והתקין בשער אריות זכר לחלום.

לשער האריות שמות נוספים, חלקם מתקופות קדומות, בהתאם

למסורות שונות ולדרכים שיצאו ממנו. בראשית, קראו לו המוסלמים "באב אל-אסבאט", או "שער השבטים", על יסוד אמונתם כי דרך

שער זה נכנסו המוני בית ישראל בעת העלייה לרגל למקדש בירושלים. בימי הביניים, הוא כונה "שער

יריחו" כיוון שממנו יוצאת הדרך אל העיר יריחו שממזרח לירושלים. לפי מסורות אחרות, שמו של השער "באב סית מרים", על שם מרים אמו של ישו שנולדה סמוך לשם, וכן מצוי השם "פורטה סנט סטפאן", על שם סטפנוס שהוצא משער זה ונסקל ליד קידרון. בימי הביניים קראו לו גם "שער יהושפט", על שם עמק יהושפט, ואדי ג'וז, שנמצא תחתיו, וגם "שער הזיתים".

[שער האריות](#), יוטיוב

שער האריות מקשר בין הרובע המוסלמי לאזור ואדי ג'וז והר הזיתים, וככזה שימש שער יציאה ראשי לכיוון הר הזיתים ולבית הקברות היהודי שעליו. התהלכה של [חגיגות נבי מוסא](#) עברה גם היא בשער האריות. שער האריות משמש היום שער כניסה לעיר העתיקה עבור מוסלמים המבקשים להגיע אל מתחם הר הבית.

במלחמת העצמאות, הוצאו לוחמי הרובע היהודי דרך שער האריות לשבי בירדן, ובמלחמת ששת הימים, פרצו הצנחנים דרכו לעיר העתיקה. הייתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה של ירושלים שצבא פרץ אל העיר מכיוון מזרח. במהלך הפריצה, נופצו דלתות השער, והן שוקמו לאחר שנתיים, ב-1969.

[קבר מוג'יר א-דין \(13\)](#), רחוב דרך יריחו

מוג'יר א-דין נולד ברמלה וחי בירושלים כל ימיו. הוא סייר בארץ ישראל וכתב ספרי מסע. חיבורו החשוב ורחב היריעה, "תולדות ירושלים וחברון", משמש מקור היסטורי חשוב לתקופה שבה חי, שלהי

המאה ה-15. כתיאולוג, כתביו הם מקור חשוב להבנת תהליך התקדשותה של ירושלים לאסלאם במהלך המאה ה-14. מוג'יר א-דין חזר והדגיש את חשיבות הישיבה בירושלים, התפילה בה והעלייה לרגל אליה. כקאדי (שופט), הוא נחשב מייצג נאמן של [האסכולה החנבלית](#) במשפט המוסלמי.

מצבת קברו של מוג'יר א-דין סמוכה לקבר מרים, והיא הוקמה בתקופת שלטון ירדן. על קברו חקוקה כתובת: "בשם אללה הרחמן והרחום, זה קבר העורג אל אללה הנעלה, השופט אבד א-רחמן בן מוג'יר א-דין, המלומד, המפורסם אל-חנבלי אל-מקאדסי, היסטוריון ירושלים וחברון מת (בשנת)

תשע מאות ועשרים ושבע (1521)" (אלי שילר [עורך], **ארץ ישראל ואתריה בתיאורי נוסעים**, עמ' 102).

[קבר מוג'יר א-דין](#), צילום: רן בר, בתוד: ויקיפדיה

רשימה ביבליוגרפית מומלצת

- דרורי, יוסי (1992), "ירושלים בתקופה הממלוכית", בתוך: אלי, שילר (עורך), **תולדות ירושלים מתקופת חורבן הבית השני עד התקופה העות'מאנית**, ירושלים: אריאל, עמ' 170-206.
- א-דין אל-חנבלי, מוג'יר (2009), **אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, ב**, חברון: ספריית דנדיס.
- אייל, מירון (עורך) (1996), **ירושלים וכל נתיבותיה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- אל-עארף, עארף (1999), **אל-מפצל פי תאריכ אל-קודס**, ביירות.
- בהט, דן (1980), **אטלס כרטא לתולדות ירושלים**, ירושלים: כרטא.
- דרורי, יוסף (1987), "האמיר הבנאי – לקורותיו של סיף א-דין תנכ"ז", בתוך: אלי, שילר (עורך) **ספר זאב וילנאי, ב**, ירושלים: אריאל.
- קורינקר, דוד (1996), **ירושלים: שכונות ובתים, תקופות וסגנונות**, ירושלים: כתר.
- רגב, עפרה (1996), "ממלכ כי ימלוד", בתוך: אייל, מירון (עורך), **ירושלים וכל נתיבותיה**, ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 142-153.
- שור, נתן (1987), **תולדות ירושלים, ב**, תל-אביב: דביר זמורה ביתן.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- [אדריכלות ממלוכית](#) – כ-11 דקות, יוטיוב.
- [ברכת הסולטן](#) – רשות העתיקות.
- [השפעת האסלאם על שפת העיצוב בירושלים](#) – כ-8 דקות, יוטיוב.
- [ירושלים, משכנות שאננים וימין משה](#) – גדעון סולימני, חדשות ארכאולוגיות.
- [כך מילאו את ברכת הסולטן במים](#) – אורנית עצר, ערוץ 7.
- [נחשף גשר קשתות שהוביל מים להר הבית](#) – ynet.
- [סיפורן של אמות המים לירושלים](#).
- [עבד כי ימלוד – התקופה הממלוכית](#) – והארץ הייתה תהו ובהו, כ-55 דקות, יוטיוב.
- [שוק הכותנה](#).